

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ‘ΠΟΛΗ – ΚΡΑΤΟΣ’

ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του τρόπου λειτουργίας μιας κοινωνίας καθορίζουν και ορίζουν τις ‘ανάγκες’ τις οποίες πρέπει να ικανοποιήσει. Οι ‘ανάγκες’ αυτές με την σειρά τους είναι εκείνες που οριοθετούν και το πλαίσιο εντός του οποίου οφείλει να κινηθεί μια αντίστοιχη πνευματική κίνηση (επιστήμη), προκειμένου να φέρει τα αποτελέσματά της και να βοηθήσει στην ικανοποίηση αυτών των αναγκών. Αν ένα πνευματικό κίνημα κινηθεί εκτός αυτών των ορίων, τότε θα είναι είτε ‘παρωχημένο’, είτε ‘πρωτοποριακό’· σε κάθε περίπτωση όμως θα είναι ‘εκτός εποχής’. Υπό αυτήν την έννοια δεν είναι καθόλου παράδοξο που η επιστήμη της ‘οικονομίας’ στην Ελλάδα αναπτύχθηκε με ένα εντελώς διαφορετικό τρόπο, απ’ ό,τι στην διάρκεια του Μεσαίωνα και στα χρόνια της Αναγέννησης. Ο τρόπος με τον οποίον ήταν οργανωμένη η Ελληνική κοινωνία στις πόλεις - κράτη, καθόρισε τα πλαίσια στα οποία όφειλε η οικονομική έρευνα (οικονομική επιστήμη) να κινηθεί.

Ένα σημαντικό γνώρισμα που είχε η ελληνική πόλις – κράτος, το οποίο ήταν ο καταλύτης στον τρόπο με τον οποίον σκέφτονταν και οργάνωναν την ζωή τους οι Έλληνες, ήταν η ‘ανασφάλεια’ που ένοιωθαν για το εγγύς και απώτερο μέλλον. Κανείς μέσα στην κοινότητα δεν μπορούσε να ήταν σίγουρος ότι η κάθε επόμενη ημέρα θα ήταν όπως η κάθε προηγούμενη. Οι απροσδόκητες και αιφνίδιες επιδρομές γειτονικών πόλεων – κρατών, αλλά και οι συχνές πολιτικές ανατροπές μέσα στην πόλη – κράτος, οι οποίες πολλές φορές γίνονταν με βίαιο τρόπο, καθιστούσαν την επιβίωση και την ατομική ελευθερία του καθενός ιδιαίτερος επισφαλής. Κι αυτά συνέβαιναν, διότι σε πανελλήνιο επίπεδο έλλειπε ένα νομικό πλαίσιο το οποίο θα ρύθμιζε και να επέπτενε τις σχέσεις των πόλεων – κρατών μεταξύ τους. Επίσης και μέσα στην πόλη – κράτος απουσίαζε μια ρυθμιστική αρχή του πολιτεύματος, η οποία πιθανόν να μην απέτρεπε (εδώ δεν αποτρέπει σήμερα!), σίγουρα όμως θα επιβράδυνε, θα αποθάρρυνε και ίσως θα ανέστελλε και θα ματαίωνε πολλές βίαιες πολιτικές ανατροπές. Ο μόνος τρόπος για να αντιμετωπιζόταν αυτή η ‘ανασφάλεια’ των μελών μιας κοινότητας ήταν η ένωση μεταξύ τους· αν τα μέλη μιας κοινότητας νοιώθουν πως μεταξύ τους είναι ενωμένοι, τότε την θέση της ανασφάλειας παίρνει η σιγουριά, ο φόβος υποκαθίσταται από την αισιοδοξία, και έτσι η κοινότητα μπορεί να σχεδιάζει το μέλλον. Συνεπώς ο,τιδήποτε θα μπορούσε να διαρρήξει αυτήν την ενότητα, ή να σταθεί εμπόδιο σ’ αυτήν, απαγορεύεται και απομακρύνεται.

Δυο στοιχεία που ενίσχυαν τον ‘ατομικισμό’ στην πόλη – κράτος και εμπόδιζαν το απαραίτητο και αναγκαίο αίσθημα συλλογικότητας για την ασφάλεια της πόλεως – κράτους, ήταν ο ‘ατομικός πλουτισμός’ και η φτώχεια. Εύστοχα διαπιστώθηκε από τον Θουκυδίδη ότι ο υπερβολικά πλούσιος πολίτης ήταν εξ ίσου επικίνδυνος για την συνοχή και ασφάλεια της πόλεως, όπως και ο πολύ φτωχός, διότι ως μέλη της κοινότητας ενδέχεται να αποστασιοποιηθούν και να κρατήσουν ουδέτερη στάση σε ώρες κρίσεως, ο μὲν πρώτος γιατί θα θέλει να διατηρήσει τον πλουτισμό του, κι ο δεύτερος γιατί θα θελήσει να περιμένει την αλλαγή της μοίρας του¹. Μέσα λοιπόν σε τέτοιες κοινωνίες, όπου ο πλούτος και η φτώχεια είναι στοιχεία ‘ατομικότητας’, χωρίς να μπορούν να πάρουν τις κοινωνικές ευρύτερα διαστάσεις που παίρνουν σήμερα, ήταν φυσικό και η έννοια της ‘οικονομικής’ επιστήμης να περιοριστεί στο άτομο κι όχι στο σύνολο. Συνεπώς την έννοια της ‘οικονομίας’ δεν μπόρεσαν ποτέ να την δουν στην ‘κοινωνική’ της διάσταση, δηλ. ως ένα φαινόμενο που αγγίζει όλη την κοινότητα, αλλά ως μία έννοια που χαρακτηρίζει αποκλειστικά μεμονωμένα άτομα μέσα στην πόλη. Τους απασχόλησε ως μια έννοια που διδάσκει – κακώς – τον τρόπο επαυξήσεως του προσωπικού πλούτου, και την αντιμετώπισαν με πολύ σκεπτικισμό και φόβο χαρακτηρίζοντάς της ως αχρείαστη και απαγορευμένη, διότι αυτή θα κάνει κάποιους ανθρώπους τόσο ισχυρούς οικονομικά, ώστε να μην αισθάνονται πλέον την ανάγκη συμπόρευσης με τους υπόλοιπους.

¹ Θουκ. 42,4,1-3

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ «ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ»

Η έννοια και ο ορισμός της ‘οικονομίας’ ως επιστήμης από την Αναγέννηση έως και τις μέρες μας, αν εξαιρέσουμε τις επί μέρους υποδιαίρεσεις της, βασίζεται κυρίως πάνω στην γνώση που προσφέρει για εύρεση συνεχώς νέων πλουτοπαραγωγικών πηγών, ώστε έτσι να προστατεύεται η αγοραστική δύναμη του χρήματος από την φυσιολογική φθορά που υφίσταται συν τω χρόνω. Όμως ο αρχαίος κόσμος μία τέτοια ερμηνεία του όρου ‘οικονομία’ την αγνοούσε. Για τους Έλληνες – κι όχι μόνο – η ‘οικονομία’ ήταν κάτι εντελώς διαφορετικό. Δείτε τον ορισμό που δίνει στην έννοια ο Σωκράτης, όταν ρωτήθηκε από τον Κριτόβουλο: «οἰκονόμου ἀγαθοῦ εἶναι εὖ οἰκεῖν τὸν ἑαυτοῦ οἶκον²». Θεωρώντας ότι ο όρος ‘οικονομία’ σημαίνει την ‘σωστή οργάνωση της οικογένειας’ (οἶκος), ο Σωκράτης βρίσκεται αρκετά μακριά από αυτό που όλοι εμείς εννοούμε ως ‘οικονομική’ επιστήμη από την Αναγέννηση και μετά. Στο νου του Σωκράτη η έννοια της ‘οικονομίας’ είναι συνδεδεμένη με τον ατομικό πλουτισμό, σαν να είναι αυτός ένα φαινόμενο εντελώς ασύνδετο με την υπόλοιπη κοινότητα. Και έχει δίκιο, διότι σε μία κοινωνία όπου η κυκλοφορία του χρήματος αν δεν είναι άγνωστη, είναι τουλάχιστον φριχτά περιορισμένη, η ύπαρξη ενός – δυο πλουσίων δεν είχε κανένα ουσιαστικό οικονομικό αποτέλεσμα για την πόλη - κράτος. Ο ‘πλούτος’ σ’ όλη την αρχαιότητα μέχρι και τα μέσα του Μεσαίωνα έμενε ‘αποθησαυρισμένος’ ως αποδεικτικό στοιχείο μόνο για κοινωνική καταξίωση του κατόχου, και σπανίως έμπαινε σε κυκλοφορία. Μόνο στον ύστερο Μεσαίωνα, όταν οι φεουδάρχες άρχισαν τον ανταγωνισμό μεταξύ τους, τότε αναγκάστηκαν να θέσουν το χρήμα τους σε ‘κυκλοφορία’ προκειμένου να αποκτήσουν δύναμη· και έτσι το ‘χρήμα’ άρχισε να διαμοιράζεται, και η ‘οικονομία’ ως έννοια να αγγίζει όλη πλέον την κοινότητα. Όμως για την ώρα βρισκόμαστε στην Αθήνα στο τέλος του 5^{ου} αιώνα, και τέτοιου είδους αντιλήψεις αργούν ακόμη πολύ. Γι’ αυτό λίγο αργότερα συνομιλώντας πάντα ο Σωκράτης με τον Κριτόβουλο και επανερχόμενος στο θέμα του ορισμού της ‘οικονομίας’ την περιορίζει εκ νέου στην ‘ατομική’ δραστηριότητα που προκύπτει από την εργασία των πολιτών, και συγκεκριμένα από τα ‘τεχνικά’ λεγόμενα επαγγέλματα:

1. «*Η οικονομική επιστήμη = μπορεί και αυξάνει την οικογένεια (οἶκους δύναται αὔξειν).*
2. *Ὡς οἰκονόμει (οἶκον) εννοούμε = τα περιουσιακά στοιχεία κάποιου (κτῆσις ἢ σύμπασα).*
3. *Ὡς περιουσιακά στοιχεία (κτῆσιν) εννοούμε = ὅ,τι εἶναι ωφέλιμο στην επιβίωση κάποιου (ὅ,τι ἐκάστω εἶη ὠφέλιμον εἰς τὸν βίον).*
4. *Ὡς ωφέλιμα εννοούμε = ὅσα γνωρίζει κάποιος να χρησιμοποιεῖ (ὁπόσοις τις ἐπίσταται χρῆσθαι)*
5. *Και αυτά που γνωρίζει να χρησιμοποιεῖ (ἐπίσταται χρῆσθαι) εἶναι = ὅλα τα χειρονακτικά επαγγέλματα (τὰς βαναυσικὰς καλουμένας τέχνας)³».*

Αυτό που μας λέει εδώ ο Σωκράτης στην ουσία είναι πως τα περιουσιακά στοιχεία ενός μέλους της πόλεως – κράτους είναι ‘ωφέλιμα’ μόνο για την επιβίωση του ίδιου (ὅ,τι ἐκάστω εἶη ὠφέλιμον εἰς τὸν βίον), και δεν επιφέρουν κανένα θετικό αποτέλεσμα στην υπόλοιπη κοινότητα. Διατηρώντας μια τέτοια άποψη για την έννοια του ‘πλούτου’ και του χρήματος, δεν πρέπει να μας ξενίζει που περιορίζει την έννοια της ‘οικονομικής’ επιστήμης μόνο στην ικανότητα κάποιου συμπολίτη του να γίνει πλούσιος μέσω των ‘τεχνικών’ επαγγελμάτων της εποχής. Για τον Σωκράτη το ‘χρήμα’ είναι στατικό και εξαργυρώνεται μόνο στην κοινωνική καταξίωση εκείνου που το κατέχει. Συνεπώς η κοινότητα δεν έχει κανένα ουσιαστικό κέρδος από τον πλουτισμό εκείνου.

Την ίδια αντίληψη εκφράζει και ο Θουκυδίδης στην Αρχαιολογία του. Εκεί χωρίς να έχει την πρόθεση να μιλήσει για την έννοια της ‘οικονομίας’, εντούτοις δίνει μία πληροφορία γι’ αυτήν, που βρίσκεται πολύ κοντά – για να μη πω ότι ταυτίζεται – με τον ορισμό του Σωκράτη. Κάνοντας ένα flash back στην Ελλάδα πριν τον Τρωικό πόλεμο, και παρουσιάζοντας την τότε κοινωνία, λέει τα εξής: «*Τότε δεν υπήρχε ἐμπόριο, οὔτε ἀσφαλείς μετακινήσεις, και η γεωργική καλλιέργεια ἀπέβλεπε στην αυτοσυντήρηση του αγρότη· οὔτε ἀποθησαύριζαν πλούτο (περιουσίαν χρημάτων οὐκ ἔχοντες), οὔτε καλλιεργούσαν την γη...και γι’ αυτό μετακινούνταν σπινθήρας και δεν δημιουργούσαν μεγάλες κοινότητες⁴».* Ο Θουκυδίδης κάνει την ίδια διαπίστωση με τον Σωκράτη,

² «Γνώρισμα του ανθρώπου που ξέρει την οικονομική επιστήμη είναι να διευθύνει σωστά όλα όσα έχει», Ξεν. Οικον. 4,1

³ Ξεν. Οικον. 6,4

⁴ Θουκ. Ι,2,1-3

ότι δηλ. η κατοχή του πλούτου (χρήμα) έχει μόνο μία σκοπιμότητα, τον ‘αποθησαυρισμό’ (περιουσία), και όχι βεβαίως την ‘κατανάλωση’, μέσω της οποίας το ‘χρήμα’ του κατόχου θα περάσει στην ευρύτερη κοινωνία.

Την ίδια αντίληψη περί ‘οικονομίας’, αλλά πολύ πιο αυστηρή, έχει ο Πλάτων, ο οποίος θεωρώντας ότι εξυπηρετεί αυστηρά μόνο τον κάτοχο, την απορρίπτει εντελώς από την κοινότητα. Στην Πολιτεία αναφερόμενος στους ‘κακούς’ πολίτες τους περιγράφει ως: *«οι άνθρωποι εκείνοι που επιθυμούν τον πλουτισμό (ἐπιθυμῶνται... χρημάτων οἱ τοιοῦτοι), και οι οποίοι κρυφά λατρεύουν το χρυσάφι και τον άργυρο (καὶ τιμῶντες ἀγρίως ὑπὸ σκότου χρυσόν τε καὶ ἄργυρον) καθώς θα έχουν δικές τους αποθήκες (ταμιεία) και προσωπικούς θησαυρούς (οἰκείους θησαυρούς)»*⁵. Επειδή ο Πλάτων βλέπει ότι η ‘οικονομία’ εξυπηρετεί το ‘άτομο’ κι όχι την πόλη – κράτος, και ότι αυτός ο ‘ατομικισμός’ διαλύει την συνοχής της κοινότητας, την απορρίπτει εντελώς. Η ιδανική πολιτεία του Πλάτωνα αποκηρύσσει την έννοια του χρήματος θεωρώντας ότι επειδή εξυπηρετεί μόνο τον κάτοχο, λειτουργεί διασπαστικά στην ενότητά της.

ΟΙ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Για εμάς σήμερα η εργασία με την μορφή είτε των υπηρεσιών είτε της παραγωγής αγαθών, προσφέρει σημαντικά οικονομικά αποτελέσματα, αφού παράγει ‘χρήμα’. Όσο αυξάνεται το εργασιακό προϊόν, τόσο αυξάνεται και ο όγκος του κυκλοφορούντος χρήματος. Όμως ο αρχαίος κόσμος και δη οι Έλληνες μόνο έτσι δεν είδαν την έννοια της ‘εργασίας’. Γι’ αυτούς δεν ήταν το μέσον που θα αύξαινε την παραγωγή και έτσι θα βελτίωνε τα οικονομικά μεγέθη της πόλεως – κράτους, αλλά το εργαλείο εκείνο με το οποίο θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν την κοινωνική και πολιτική της οργάνωση που είχαν στον νου τους βάζοντας τους πολίτες σε κοινωνικές ομάδες. Τα οικονομικά αποτελέσματα από την ατομική εργασία του καθενός μέλους της κοινότητας παραμένουν ‘ατομικά’ και οι συνέπειές τους δεν περνούν στην υπόλοιπη κοινωνία. Ο Αριστοτέλης θέλοντας να αποδώσει αυτά ακριβώς τα χαρακτηριστικά της ‘οικονομίας’ της εποχής τους, μιλώντας για την εργασία την συνδέει άμεσα με τα πολιτικά δικαιώματα που πηγάζουν από αυτήν: *«Στα παλαιότερα χρόνια σε ορισμένες κοινωνίες οι τεχνίτες (οἱ δημιουργοί) δεν έπαιρναν μέρος στην πολιτική διακυβέρνηση (οὐ μετεῖχον ἀρχῶν), μέχρις ότου φτάσαμε στην ακραία δημοκρατία. Γι’ αυτόν τον λόγο δεν πρέπει ο ευγενής άνθρωπος (τὸν ἀγαθόν), είτε είναι πολιτικός (τὸν πολιτικόν) είτε πολίτης (τὸν πολίτην), να ασχολείται με εργασίες που αρμόζουν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, εκτός κι αν πρόκειται να αυτοεξυπηρετηθεί»*⁶. Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιοῖ το είδος των εργασιακών σχέσεων για να μοιράσει πολιτικά δικαιώματα. Ανάλογα με την κοινωνική θέση που έχει ο πολίτης, ασκεί και την αντίστοιχη εργασία: αν για κάποιο λόγο αλλάξει η μορφή της εργασίας, τότε μεταβάλλεται και η θέση αυτή.

Ο Σωκράτης σχετίζει άμεσα το είδος και την μορφή της ‘εργασίας’ με την εξασφάλιση της ενότητας και της προστασίας της πόλεως – κράτους κυρίως από εξωτερικούς, αλλά και εσωτερικούς κινδύνους. Μιλώντας με τον Κριτόβουλο για τους ‘τεχνίτες’ που εργάζονται στα ‘εργαστήριά’ τους, εκφράζει τις εξής απόψεις: *«τα τεχνικά επαγγέλματα, τα οποία μάλιστα θεωρούνται εξευτελιστικά (αἱ τε βανανυσικαὶ καλούμεναι), είναι και δυσφημιστικά (ἐπίρρητοί εἰσι), αλλά και οι κοινωνίες τα περιφρονούν (ἀδοξοῦνται πρὸς τῶν πόλεων), διότι καταστρέφουν (καταλυμαίνονται) τα σώματα των εργαζομένων και των επιστατών, καθώς τους υποχρεώνουν να μένουν καθιστοί (καθῆσθαι) και να ζουν στα σκοτάδια των εργαστηρίων (σκιατραφεῖσθαι), ή και να ζουν εμπρός στην φωτιά (πρὸς πῦρ ἡμερεύιν). Και καθώς τα σώματά τους γίνονται ατροφικά (τῶν δὲ σωμάτων θηλυνομένων), ομοίως και η διανόσή τους γίνεται ασθενική (αἱ ψυχαὶ ἄρρωστώτεραι γίγονται)»*⁷. Τις ‘κακές’ συνέπειες των ‘εργαστηριακών’ επαγγελμάτων σ’ όσους τα ασκούν, ο Σωκράτης τις περιορίζει στους ίδιους τους εργαζόμενους. Όμως αμέσως μετά θα περάσει στις συνέπειες που έχουν στην ίδια την κοινωνία: *«Όσοι*

⁵ Πλάτων, Πολιτεία 548a

⁶ Αριστοτ. Πολιτ. 1277b1-4

⁷ Ξενοφ. Οικον. IV,4,2

εξασκούν τέτοια επαγγέλματα δεν έχουν φιλικές σχέσεις (άσχολίας ἔχουσι φίλων), ούτε πολιτικές επαφές (καὶ πόλεως), συνεπώς αυτοὶ θεωρούνται ἀνίκανοι (κακοὶ) και στο να δημιουργοῦν φιλίες (φίλοις χρῆσθαι), ἀλλὰ και στο να προστατεύουν την πατρίδα τους (ταῖς πατρίσιν ἀλεξητῆρες εἶναι). Και γι' αὐτό ὅσες πόλεις εἶναι ικανές στους πολέμους, δεν επιτρέπουν στους πολίτες να εκτελοῦν τέτοια ἐξευτελιστικά επαγγέλματα (βανανυσικὰς τέχνας ἐγάζεσθαι)⁸». Ο συλλογισμός του Σωκράτης εἶναι ἀπλός: Η φιλικές επαφές ἐνώνουν τους κατοίκους μιας πόλης. Αὐτή η ἐνωση φέρνει το αἶσθημα ἀλληλεγγύης, που γίνεται η αἰτία της αυτοθυσίας σε καιρό πολέμου, και σώζει την πόλη. Ἀρα τα 'εργαστηριακά' ἐπάγγελμα ἐπειδὴ εἶναι 'μοναχικά', ἀποδυναμώνουν τις φιλικές επαφές των ἀνθρώπων, και γίνονται επικίνδυνα για την ἀσφάλεια της πόλεως – κράτους. Αὐτός εἶναι ο λόγος για τον ὁποῖον ο Σωκράτης τα 'αποβάλλει' ἀπὸ την ἰδανική πόλη. Ὅσοι πίστεψαν κατὰ καιροῦς ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀπαξίωσαν τα τεχνικά επαγγέλματα διότι τα θεώρησαν κατὰλληλα μόνο για δούλους ἢ κοινωνικά περιθωριοποιημένους πολίτες, διέπραξαν μεγάλο σφάλμα. Ο Σωκράτης ἀν και μιλά για θέματα 'οικονομίας', ἐντούτοις το μυαλό του βρίσκεται στην 'ἀσφάλεια' της πόλεως – κράτους. Ὅταν ο Κριτόβουλος ἀμέσως μετὰ τον ρωτᾷ 'ποια εἶναι τα καλύτερα επαγγέλματα', ἐκεῖνος ἀπαντᾷ: «Δεν εἶναι ντροπὴ να μιμηθούμε τον Πέρση βασιλιά, διότι λένε πως ἐκεῖνος ἔβαλε ἀνάμεσα στα καλύτερα επαγγέλματα (ἐν τοῖς καλλίστοις) και στα πιο ἀπαραίτητα (καὶ ἀναγκαιοτάτοις) την ἐνασχόληση με την γεωργία και τις πολεμικές τέχνες (γεωργίαν καὶ τὴν πολεμικὴν τέχνην)⁹». Οἱ γεωργικές ἐργασίες με δεδομένο ὅτι εκτελοῦνται πρωτίστως ἀπὸ τα μέλη της 'οικογένειας', συσφίγγουν τις σχέσεις μεταξύ τους και τους υποχρεώνουν να 'συνεργάζονται', η συνεργασία δημιουργεῖ την 'φιλία', η φιλία γίνεται η αἰτία της 'ἀλληλεγγύης', κι αὐτή με την σειρά της ἐγγυάται την αυτοθυσία στην ὥρα της μάχης. Η 'οικονομική' ἀνάπτυξη θυσιάζεται στον βωμό της ἀσφάλειας της πόλεως.

Μέσα σε αὐτό το διαμορφωμένο κλίμα στην Αθήνα περὶ 'οικονομίας', πως δηλ. ἐνισχύει τον 'ατομικισμό' και καταστρέφει την συνοχή και ἐνότητα της πόλεως – κράτους βάζοντάς την σε μελλοντικές περιπέτειες, δεν εἶναι τυχαῖο που ὅλοι θεωροῦν ὅτι η 'ἐπὶ μισθώσει' ἐργασία σε ἓνα ἐργοδότη εἶναι προσβλητική για τον ἐλεύθερο πολίτη και δεν ταιριάζει στο ἥθος του. Ο Σωκράτης συνομιλώντας με ἓνα παλιό του φίλο, τον Εὐθύρο, ο ὁποῖος για κάποιους λόγους ἔχασε την κτηματική περιουσία του πατέρα του και τώρα βρίσκεται χωρίς ἐργασία, του προτείνει τα εξής: «Πήγαινε σε κάποιον που ἔχει πολλὰ χρήματα (προσελθόντα τῷ τῶν πλείων χρημάτων κεκτημένῳ), ο ὁποῖος χρειάζεται κάποιον να τον βοηθᾷ, για να παρακολουθεῖς τις ἐργασίες του, να τον βοηθᾷς στην συγκομιδὴ της παραγωγῆς του, και να του προσέχεις την περιουσία του. Ἐτσι θα βοηθᾷς ἐσὺ ἐκεῖνον, κι αὐτός ἐσένα¹⁰». Ο Εὐθύρος ἀρνεῖται ὅπως θα ἀρνοῦνταν και ο κάθε Αθηναῖος πολίτης, γιατί ἔχει μάθει πως η ἐξατομικευμένη οικονομική δραστηριότητα λειτουργεῖ διασπαστικά μέσα στην πόλη. Γι' αὐτό ἀπαντᾷ: «Θα μου ἦταν ἀδύνατον, Σωκράτη, να ἀντέξω ἓνα τέτοιο καθεστὼς υποδούλωσης, (χαλεπῶς ἂν... δουλεύειαν ὑπομείναιμι)¹¹». Εἶναι ἰδιαίτερος δύσκολο να καταλάβουμε σήμερα την αἰτία για την ὁποῖαν ο Εὐθύρος ἀρνεῖται την 'ἐπὶ μισθώσει' ἐργασία. Ἀν ἐρμηνεύσουμε την ἀρνήσή του αὐτὴν με την λογική ὅτι δεν ἠθέλε να ἔχει κανένα προϊστάμενο ὡς 'ἐργοδότη', ἔχουμε παρερμηνεύσει ἐντελῶς τις προθέσεις του. Την ἴδια ἀκριβῶς ἀποψη για την 'ἐπὶ μισθώσει' ἐργασία εκφράζει και ο Ἀριστοτέλης, ὅταν υποστηρίζει ὅτι: «Χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα του ἐλεύθερου ἀνθρώπου εἶναι να μὴ ζεῖ ἐξαρτημένος ἀπὸ κάποιον ἄλλον (ἐλευθέρου γὰρ τὸ μὴ πρὸς ἄλλον ζῆν)¹²». Ὅσοι θεώρησαν ὅτι τα λόγια αὐτά εἶναι ἀπόρροια συντηρητισμοῦ και ταξικῆς υπερηφάνειας ἢ ἐγωισμοῦ, ἔχουν διαπράξει σοβαρὸ ἐρμηνευτικὸ σφάλμα. Η ἀπέχθεια του Ἀριστοτέλη, ὅπως και του Σωκράτη, στην 'ἐπὶ μισθώσει' ἐργασία δεν προέρχεται ἀπὸ ἐγωπαθείς ἢ αὐτάρεσκες συμπεριφορές των Ἑλλήνων, ἐπειδὴ δήθεν ἠθέλαν να ζουν 'ανεξάρτητοι' χωρίς κανένα ἐπὶ ὀπτη ἐργασίας. Το ἀκριβῶς ἀντίθετο συνέβαινε. Θεωροῦσαν ὅτι η 'ἐπὶ μισθώσει' ἐργασία εἶναι ἐκεῖνη που 'ἀπομονώνει' τον ἐργαζόμενο ἀπὸ το λοιπὸ κοινωνικὸ σύνολο, τονώνει το αἶσθημα της 'ανεξαρτησίας', και αὐτό με την σειρά του βλάπτει ἀνεπανόρθωτα το πνεῦμα συνοχής και ἀλληλεγγύης στα μέλη της κοινότητος, που εἶναι ἀναγκαῖο για την ἀσφάλειά της.

⁸ ὁ.π. IV,4,3

⁹ ὁ.π. IV,4,4

¹⁰ Ξεν. Απομν. II,viii,3

¹¹ ὁ.π. II,viii,4

¹² Ἀριστ. Ρητορ. 1367a33

ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Το εμπόριο σε κάθε εποχή, είτε στον αρχαίο κόσμο, είτε στις μέρες μας, δεν ‘παράγει’ αγαθά οπότε δεν συγκαταλέγεται ανάμεσα στις παραγωγικές με την αυστηρή σημασία του όρου μονάδες σε μία κοινωνία, όμως συμβάλλει στην διακίνηση των αγαθών, και από αυτήν την άποψη βοηθάει στην κυκλοφορία του χρήματος¹³, αλλά και διογκώνει έστω και πλασματικά ορισμένες φορές τις οικονομικές πράξεις. Στις Ελληνικές πόλεις – κράτη διενεργήθηκε με δυο εντελώς διαφορετικούς τρόπους, ή ως ‘ανταλλακτικό’ εμπόριο με βάση την ‘ανταλλαγή’ αγαθών γνωστή και ως ‘αντιπραγματισμός’, ή ως ‘συναλλακτικό’ εμπόριο με βάση την πληρωμή σε χρήμα γνωστή και ως ‘χρηματισμός’. Στο ‘ανταλλακτικό’ εμπόριο καταφεύγει μία κοινωνία, ή ένα φυσικό πρόσωπο, προκειμένου προσφέροντας ένα προϊόν που πλεονάζει, να προμηθευτεί κάτι που βρίσκεται σε έλλειψη. Το είδος ή η ποσότητα του ανταλλάξιμου προϊόντος με το προς διάθεση αγαθό εξαρτάται από τον βαθμό ελλείψεως ή πλεονάσματος των προς ανταλλαγή αγαθών ανάμεσα στα δυο συμβαλλόμενα μέρη. Αντιθέτως χαρακτηριστικό του ‘συναλλακτικού’ εμπορίου είναι η επιδίωξη του πωλητή να επιτύχει το υψηλότερο οικονομικό κέρδος μέσω της ‘προστιθέμενης αξίας’, η οποία και διαμορφώνει την τελική τιμή του προϊόντος. Η τιμή της πρώτης ύλης για την κατασκευή του, η αποτίμηση σε νομισματική μονάδα της προσωπικής εργασίας του τεχνίτη – κατασκευαστή, αλλά και ο ρυθμός της παραγωγής του αγαθού αναφορικά με την ζήτηση, είναι τρία από τα βασικότερα στοιχεία που καθορίζουν την τιμή πώλησης του προσφερομένου από το ‘εμπόριο’ προϊόντος.

Η Ομηρική κοινωνία, στην οποία οι ‘ανταλλακτικές’ εμπορικές πράξεις ανάμεσα στις πόλεις ήταν ο κανόνας, την έννοια ‘έμπορος’ την ερμηνεύει κατά περίεργο τρόπο όχι ως τον άνθρωπο εκείνον που πωλεί ένα προϊόν για να εισπράξει το κέρδος, αλλά με την ασαφή και απροσδιόριστη σημασία ενός επιβάτη σε εμπορικό πλοίο. Έτσι χρησιμοποιεί ο Τηλέμαχος την λέξη αυτήν, όταν πληροφορεί τον Αντίνοο για το επικείμενο ταξίδι του με πλοίο στην Πύλο: «θα πάω, δεν ματαιώνεται, θα γίνει το ταξίδι, / ως επιβάτης¹⁴». Με όμοιο τρόπο το χρησιμοποιεί το ουσιαστικό ‘έμπορος’ και ο Λαέρτης, όταν πριν ακόμη μάθει ότι ο ξένος που ήρθε στην Ιθάκη είναι ο Οδυσσέας, τον ρωτά: «μη τάχα εις ξένο πλοίο / ήσο επιβάτης;¹⁵». Η Ομηρική πόλη την έννοια του οικονομικού κέρδους φαίνεται όχι να την αγνοεί, αλλά να την απορρίπτει, και βλέπει το ‘εμπόριο’ πιο πολύ ως μία απλή ‘ανταλλαγή’ αγαθών. Με αυτήν την άποψη συμφωνεί και ο Ξενοφών για την κοινωνία της δικής του εποχής, όταν δηλώνει ότι: «οι έμποροι στις περισσότερες πόλεις υποχρεώνονται να πληρώνονται με ένα άλλο εμπόρευμα (άντιφορτίζεσθαι τι), διότι τα τοπικά νομίσματα δεν αναγνωρίζονται παντού. Και ειδικά στην Αθήνα γίνονται πολλές εξαγωγές αγαθών σε αντάλλαγμα των αγαθών που οι ίδιοι χρειάζονται (πλείστα μὲν ἔστιν ἀντεξάγειν ὧν ἂν δέωνται)¹⁶».

Με όποιο τρόπο όμως κι αν γινόταν το εμπόριο στις πόλεις – κράτη, οι Έλληνες κρατούσαν πάντοτε μια επιφυλακτική στάση απέναντί του. Θεωρούσαν ότι το οικονομικό κέρδος που προκύπτει απ’ αυτό, θα πρέπει να το αποκομίζει ολόκληρη η πόλη, κι όχι το άτομο, ο ‘έμπορος’. Ο Ξενοφών στους ‘Πόρους’ γίνεται αρκετά διαφωτιστικός στο θέμα αυτό: «Τώρα θα πω ότι η πόλη μας είναι ασυναγώνιστη και ιδιαίτερα επικερδής στο θέμα του εμπορίου (ἐμπορεύεσθαι ἡδίστη τε καὶ κερδαλεωτάτη ἡ πόλις)¹⁷». Βλέπει το εμπόριο ως ένα κοινωνικό οικονομικό φαινόμενο που ικανοποιεί την Αθήνα ως πόλη, κι όχι σαν μια εξατομικευμένη οικονομική δραστηριότητα που ωφελεί μόνο το ίδιο τον ‘έμπορο’. Και λίγο πιο κάτω αναφέρεται με πολύ κολακευτικά λόγια στους ενασχολούμενους με το εμπόριο στην Αθήνα λέγοντας ότι: «Είναι τιμητικό και ωραίο οι έμποροι και οι πλοιοκτήτες (ἐμπόρους καὶ ναυκλήρους) να έχουν την καλύτερη θέση στα θεάματα (προεδρίας τιμᾶσθαι), αλλά και ορισμένες φορές να τους προσφέρουμε φιλοξενία (ἐπὶ ξενία γ’ ἔστιν ὅτε καλεῖσθαι)», και αμέσως διευκρινίζει ότι αυτές οι τιμές δεν αφορούν όλους γενικώς τους εμπόρους, αλλά μόνο εκείνους: «οι οποίοι τυχόν δίνουν

¹³ Στην Ελληνική ορολογία αποκαλείται «Κύκλος Εργασιών», στην Αγγλική αποδίδεται με τον όρο «Turnover».

¹⁴ Οδύσσεια, β319 μετάφρ. Αρχ. Εφταλιώτη

¹⁵ ό.π. ω300

¹⁶ Ξεν. Πόροι, 3,2

¹⁷ ό.π. 3,1

την εντύπωση (οἱ ἂν δοκῶσιν) ὅτι με τα αξιόλογα και πλοία τους και εμπορεύματά τους ωφελούν την πόλη μας (ὠφελεῖν τὴν πόλιν)¹⁸». Στην αντίληψη του Ξενοφώντα η εμπορική δραστηριότητα αξιολογείται θετικά, μόνο αν προσφέρει τα κέρδη της απλόχερα για την επιβίωση της πόλης – κράτους πρωτίστως, και δευτερευόντως στον ίδιο τον ενασχολούμενο με αυτήν. Σε ένα άλλο του έργο ο ποιητής Σιμωνίδης συνομιλώντας με τον τύραννο των Συρακουσών Ιέρωνα, του εξηγεί ποια στάση πρέπει να τηρούν οι πόλεις απέναντι στο εμπόριο: «αν το εμπόριο (ἐμπορία) προσφέρει τα οφέλη του στην πόλη (ὠφελεῖ τι πόλιν), τότε ὅποιος κάνει κάτι τέτοιο είναι δυνατόν να παρακινήσει και πολλούς άλλους εμπόρους (ἐμπόρους ἂν πλείους ἀγείροι)», εννοείται ‘για να κάνουν κι αυτοί το ίδιο’· και συνεχίζει: «αν τώρα γινόταν φανερό (εἰ καὶ κατὰ πάντων ἐμφανὲς εἶη) ὅτι ὅποιος προσφέρει ένα οικονομικό έσοδο (πρόσοδόν τινα) στην πόλη χωρίς να την ζημιώνει (ἄλυπον), θα επαινείται (οὐκ ἄτιμος ἔσται), τότε αυτή η ενέργεια (τοῦτο) θα παρακινούσε πολλούς (πολλούς ἂν ἐξορμήσειεν) να κάνουν πράξη (ἔργον ποιεῖσθαι) το να αποβλέπουν σε κάτι καλό (τὸ σκοπεῖν τι ἀγαθόν)¹⁹». Για να ζητάει ο Σιμωνίδης να τιμώνται κατ’ εξαίρεσιν εκείνοι οι εμπορευόμενοι που με την οικονομική τους δράση ωφελούν την πόλη τους, αυτό σημαίνει ότι η κοινή γνώμη πίστευε γι’ αυτούς το ακριβώς αντίθετο, πως δηλ. εξυπηρετούν μόνο τον εαυτό τους με την δράση τους αυτή, ενώ βλάπτουν την πόλη. Επίσης για να θεωρεί ότι ο δημόσιος έπαινος εκείνων θα παρακινήσει και άλλους εμπόρους να συμπεριφέρονται με τον ίδιο τρόπο, αυτό σημαίνει ότι οι έμποροι ὅλοι απέβλεπαν στον ίδιον οικονομικό όφελος. Τέλος ζητώντας τον έπαινο για εκείνους που προσφέρουν οικονομικά έσοδα στην πόλη, χωρίς όμως με αυτά να την ζημιώνουν, αυτό σημαίνει ότι στην συνείδησή του, ὅπως και στην συνείδηση των περισσοτέρων, το εμπόριο μέσα από την δράση του τις περισσότερες φορές βλάπτει αυτό που αποκαλούσαν ‘δημόσιο συμφέρον’.

Δεν ήταν όμως μόνο οι οικονομικοί υπολογισμοί εκείνοι που έκαναν τους Αθηναίους διστακτικούς απέναντι στο εμπόριο και τους ενασχολούμενους με αυτό. Υπήρχε και η πολιτική διάσταση του θέματος, η οποία τους τρόμαζε εξ ίσου, ίσως και περισσότερο, καθώς δεν ήταν λίγοι εκείνοι που πίστευαν ότι το ελεύθερο εμπόριο έχει δυο επικίνδυνα χαρακτηριστικά, πρώτον προωθεί τις ανταλλαγές αγαθών και προϊόντων ανάμεσα σε διαφορετικές πόλεις και λαούς με διαφορετικά ήθη και έθιμα· και δεύτερον, φέρνει σε επικοινωνία τους κατοίκους μιας πόλεως – κράτους με ανθρώπους άλλων κοινωνιών με ξεχωριστά πολιτικά και κοινωνικά γνωρίσματα. Αυτά τα δυο ενδέχεται να ‘μολύνουν’ την ομοιογένεια των μελών μιας πόλης, η οποία απαιτείται για να λειτουργεί σωστά. Έτσι παραβλέπουν τα ὅποια οικονομικά οφέλη από το εμπόριο, προκειμένου να διατηρήσει η πόλη τους την αυτοτέλειά της. Ο Αριστοτέλης είναι ένας απ’ αυτούς που υποτάσσουν την οικονομική δραστηριότητα στην πολιτική σκοπιμότητα. Θεωρεί επικίνδυνη την άφιξη ξένων επισκεπτών και κυρίως ‘εμπόρων’ από άλλες πόλεις, και την αιτιολογεί λέγοντας ότι: «Αυτό συμβαίνει διότι οι ξένοι επισκέπτες χρησιμοποιούν την θάλασσα (ἐκ τοῦ χρῆσθαι τῇ θαλάττῃ), καθώς η πόλη στέλνει προς τα έξω, αλλά και δέχεται μεγάλο αριθμό εμπόρων (διαπέμποντας καὶ δεχομένους ἐμπόρων πλῆθος), και αυτή η μετακίνηση είναι επικίνδυνη για την πόλη (ὑπεναντίαν δ’ εἶναι πρὸς τὸ πολιτεύεσθαι καλῶς)²⁰».

Οι πολιτικές επιπτώσεις που έχουν οι ‘εμπορικές’ πράξεις στην πολιτική οργάνωση μιας πόλης, δεν πέρασαν απαρατήρητες και ασχολίαστες από τον Αριστοτέλη, ο οποίος τονίζει ότι: «Στην πόλη εκείνη που έχει το καλύτερο πολίτευμα, και της οποίας οι κάτοικοι είναι δίκαιοι γενικώς, κι ὄχι ανάλογα με τις περιστάσεις, οι πολίτες δεν πρέπει να ασχολούνται με εργασίες υποτιμητικές (βάνανυσον βίον), ούτε εμπορικές αγοραπωλησίες (οὔτ’ ἀγοραῖον), διότι μια τέτοια ζωή είναι υποτιμητική (ἀγεννὴς γὰρ ὁ τοιοῦτος βίος) και αντίθετος με την αρετή (πρὸς ἀρετὴν ὑπεναντίος), ούτε ὅμως και με την γεωργία, διότι πρέπει να έχουν ελεύθερο χρόνο για την

¹⁸ ὁ.π. 3,4

¹⁹ Ξεν. Ιέρων, 9,9-10

²⁰ Αριστ. Πολιτ. 1327a15-18. Διαβάζοντας τις σκέψεις του Αριστοτέλη είναι δικαιολογημένη η ανάκληση στην μνήμη της πρακτικής των Ανατολικών Κομμουνιστικών κοινωνιών στην διάρκεια του Ψυχρού πολέμου, όπου ὄντως υπήρχαν οι ίδιοι περιορισμοί στην διακίνηση προσώπων και αγαθών με την ίδια δικαιολογία. Ὅμως οι αιτίες είναι διαφορετικές. Στα Κομμουνιστικά καθεστώτα υπήρχε ο φόβος της ανατροπής τους, ενώ στον Αριστοτέλη αυτό που τον ανησυχεί είναι ο φόβος της δυσλειτουργίας του πολιτεύματος με την εισαγωγή ξένων ηθών και εθίμων, καθώς στην αντίληψή του μόνο αν η πόλη – κράτος έχει πολιτική ομοιογένεια, τότε μόνο μπορεί να λειτουργήσει αποτελεσματικά, ὅποιο πολιτικό σύστημα κι αν διαθέτει.

άσκηση της αρετής (πρὸς τὴν γένεσιν τῆς ἀρετῆς) και την ενασχόληση με την πολιτική (πρὸς τὰς πράξεις τὰς πολιτικάς)²¹». Η οικονομική δραστηριότητα μιας πόλεως – κράτους στο μυαλό του Αριστοτέλη πρέπει να θυσιάζεται προκειμένου να αναπτυχθεί στον ιδανικότερο και τελειότερο βαθμό η πολιτική της δράση. Οι πολίτες που έχουν ικανότητες στην πολιτική πρέπει να απέχουν από κάθε οικονομικού χαρακτήρα δράση, προκειμένου η πόλη να βρει τον δικαιότερο τρόπο άσκησης της πολιτικής.

Όταν επίσης ερευνά την ιδανική τοποθεσία για μία πόλη – κράτος (τὸ εἶδος τῆς χώρας), ανάμεσα στα γεωγραφικά χαρακτηριστικά που αναφέρει ότι πρέπει να έχει για την ασφάλεια της, αναφέρει και τα εξής: «ἐνας χώρος για την πώληση των καρπών της γης (πρὸς τὰς τῶν γιγνομένων καρπῶν παραπομπάς), αλλά και ξυλείας και άλλων προϊόντων που εύκολα μεταφέρονται²²». Σύμφωνα με την λογική του οι εμπορικές συναλλαγές δεν πρέπει να στοχεύουν στην δημιουργία κέρδους, αλλά στην κάλυψη βασικών αναγκών των κατοίκων της πόλεως. Και αν μέχρι τώρα ήταν κάπως διαλλακτικός με τις εμπορικές πράξεις, αμέσως μετά γίνεται πιο επιθετικός. Το εμπόριο λοιπόν για τον Αριστοτέλη αν ξεπεράσει το όριο συναλλαγών, το οποίο επιβάλλει η τροφοδοσία των απαραίτητων στην πόλη – κράτος, γίνεται ιδιαιτέρως επικίνδυνο για την πολιτική συγκρότησή της. Η περιφρόνησή του για την αξία όλων των πάσης φύσεως εμπορικών συναλλαγών κορυφώνεται στο σημείο εκείνο, στο οποίο αναφερόμενος στην ανάγκη ενός χώρου συνάθροισης προτείνει τα εξής: «Πρέπει να δημιουργηθεί ένα τόπος συγκέντρωσης (τοιαύτης ἀγορᾶς εἶναι κατασκευήν), τον οποίον οι Θεσσαλοί αποκαλούν 'χώρο για τους ελεύθερους πολίτες' (ἦν ἐλευθέραν καλοῦσιν). Σ' αυτόν το χώρο δεν πρέπει να εισέρχονται εμπορεύματα (ἦν δεῖ καθαρὰν εἶναι τῶν ὠνίων ἀπάντων)²³». Πρόκειται για ένα χώρο αναψυχής (εἴη δ' ἂν εὐχαρις ὁ τόπος), όπου κατά την γνώμη του ταπεινές ασχολίες, όπως οι οικονομικές δοσοληψίες των εμπορικών σχέσεων, δεν επιτρέπονται. Αν βέβαια η πόλη – κράτος χρειάζεται ένα τέτοιο εμπορικό χώρο, τότε: «Πρέπει να δημιουργηθεί τόπος συνάθροισης εμπορευμάτων (ὠνίων ἀγορὰν), αυτός πρέπει να είναι και ξεχωριστός και απόμακρος (ἐτέραν τε δεῖ ταύτην εἶναι καὶ χωρὶς)²⁴». Οι έμποροι και μεταπράτες στην ιδανική πολιτεία του Αριστοτέλη θεωρούνται 'αποσυνάγωγοι'.

Τις αρνητικές και επικίνδυνες πολιτικές επιπτώσεις του εμπορίου στην πόλη – κράτος διακρίνει και ο Πλάτων στους 'Νόμους'. Εκεί ο 'Αθηναίος' ως συνομιλητής του Κλεινία επικεντρώνει την σκέψη του σε ένα επικίνδυνο χαρακτηριστικό που ενδεχομένως να έχει μια καινούργια και νέο-ιδρυθείσα πόλη, και είναι το εξής: «εάν μια πόλη βρίσκεται στην ακτή της θάλασσας (ἐπιθαλαττία), και έχει ωραία λιμάνια (εὐλίμενος), αλλά όμως δεν παράγει αγαθά (μὴ πάμφορος), αλλά της λείπουν πολλά (ἐπιδείης πολλῶν), τότε σε αυτήν την περίπτωση θα χρειαστεί ένα ισχυρό σωτήρα (μεγάλου τινὸς ἔδει σωτῆρος) και θεόσταλτους νομοθέτες (καὶ νομοθετῶν θείων). Διαφορετικά θα αποκτήσει πολλές και άλλες συνήθειες και μάλιστα κακές έχοντας τέτοια χαρακτηριστικά²⁵». Αν και πουθενά δεν γίνεται νύξη για το διακρατικό ή ατομικό 'εμπόριο', στην ουσία αυτό έχει στον νου του ο 'Αθηναίος', όταν λέει ότι μια πόλη δεν πρέπει να βρίσκεται κοντά στην θάλασσα, ούτε να έχει ωραία λιμάνια την στιγμή που η ίδια δεν παράγει τα αγαθά που χρειάζεται, οπότε θα αναγκάζεται να τα εισάγει με το εμπόριο. Αν όμως ο Πλάτων στο σημείο αυτό φάνηκε διστακτικός να κατονομάσει ευθέως ως υπεύθυνους της πολιτικής αλλοίωσης τους εμπόρους, αρκετά πιο κάτω θα γίνει αποκαλυπτικός: πάλι ο 'Αθηναίος' έχει τον λόγο και αναφερόμενος στους πιθανούς κινδύνους για την πόλη λέει ότι: «Οι ανθρώπινες κοινωνίες (τὰ δὲ τῶν ἀνθρώπων πλήθη) συμπεριφέρονται ως εξής, δηλ. όταν νοιώθουν ότι χρειάζονται κάτι (δεόμενα), αυτό το απαιτούν σε μεγάλες ποσότητες (ἀμέτρως δεῖται), και ενώ μπορούν να έχουν ένα περιορισμένο κέρδος (κερδαίνειν τὰ μέτρια), προτιμούν να κερδίζουν ακατάπαυστα (ἀπλείστως αἰρεῖται κερδαίνειν). Γι' αυτόν τον λόγο όλες οι κοινωνικές ομάδες που ασχολούνται με τις πωλήσεις (καπηλείαν), το εμπόριο (ἐμπορίαν) και την εστίαση (πανδοκίαν) κατακρίνονται (διαβέβληται) και επιπλήττονται έντονα (καὶ ἐν

²¹ Αριστ. Πολιτ. 1328b37-1329a2

²² ό.π. 1327a7

²³ ό.π. 1331a31-33

²⁴ ό.π. 1331b1-3

²⁵ Πλάτων, Νόμοι 704d3

αίσχροις γέγονε όνειδεσιν)²⁶». Αυτές οι εργασιακές ομάδες αποδοκιμάζονται, γιατί εθίζουν τους πολίτες στο υπέρμετρο οικονομικό κέρδος, και αυτό με την σειρά του – αν και δεν αναφέρεται εδώ – είναι εκείνο που καλλιεργεί και προωθεί τον ‘ατομικισμό’ μέσα στην κοινότητα με συνέπεια αυτή την ώρα του υπέρτατου κινδύνου να μην αντιμετωπίσει τον εξωτερικό εχθρό ενωμένη. Έχει ήδη εξ αρχής διαπιστωθεί ότι οι Έλληνες θυσίαζαν την οικονομική ανάπτυξη στον βωμό της σωτηρίας της πόλεως – κράτους.

Εκτός από τον Πλάτωνα και ο Ισοκράτης αντιμετωπίζει το οικονομικό κέρδος μέσω του εμπορίου ως αιτία μελλοντικών πολιτικών κινδύνων για την πόλη. Κάνοντας μια σύγκριση ανάμεσα στο ένδοξο παρελθόν της Αθήνας με το εκφυλισμένο παρόν και θέλοντας να επικρίνει την αρχομανία που δείχνουν οι άνθρωποι της εποχής του, λέει: «Οι τότε άνθρωποι τόσο πολύ έμεναν μακριά από ό,τι ανήκε στην πόλη (τῶν τῆς πόλεως), ώστε την εποχή εκείνη ήταν δυσκολότερο (χαλεπότερον) να βρεις άνδρες πρόθυμους να καταλάβουν αξιώματα (τούς βουλευμένους ἄρχειν), από ό,τι είναι τώρα δύσκολο βρεις αυτούς που δεν τα χρειάζονται αυτά καθόλου (τούς μηδὲν δεομένους). Διότι τότε θεωρούσαν πως η άσκηση δημοσίων αξιωμάτων (τὴν τῶν κοινῶν ἐπιμέλειαν) ήταν μία υπηρεσία (λειτουργίαν), και όχι μια εμπορική πράξη (οὐ γὰρ ἐμπορίαν)²⁷». Στην αντίληψη του Ισοκράτη οι ‘εμπορικές’ πράξεις είναι στην εποχή του επιλήψιμες γιατί εθίζουν στο κέρδος, γι’ αυτό και τις αντιπαράθετε με το αίσθημα πατριωτισμού που διείπε τους πολίτες παλαιότερων εποχών στην Αθήνα, όπου τα όποια αξιώματα προσέφεραν αφορμή για κοινωνική προσφορά, κι όχι για οικονομικό κέρδος. Σήμερα τα αξιώματα αυτά έχουν καταντήσει ‘εμπόριο’.

Παρ’ όλους όμως τους δισταγμούς του ο Ισοκράτης είναι πρόθυμος να παραδεχθεί ότι το ‘εμπόριο’ είναι μία ‘λύση’ σε περιόδους οικονομικής κρίσης. Αναφερόμενος στα οικονομικά προβλήματα του παρελθόντος και στην αντιπαράθεση πλουσίων και φτωχών παλιά στην Αθήνα, σημειώνει ότι: «Όσοι είχαν τον πλούτο δεν περιφρονούσαν τους φτωχούς, αλλά θεωρώντας ότι η φτώχεια εκείνων ήταν ντροπή για τους ίδιους τους πλούσιους, βοήθησαν στην αντιμετώπιση της φτώχειας εκείνων, πρώτον με το να τους δώσουν εδάφη προς καλλιέργεια με μικρό ενοίκιο, και δεύτερον στέλνοντας μερικούς να ασχοληθούν με το εμπόριο (τούς δὲ κατ’ ἐμπορίαν ἐκπέμποντες)²⁸». Η σύνδεση του εμπορίου με την αντιμετώπιση της φτώχειας σε μια κοινωνική ομάδα μόνο τιμητικό δεν είναι γι’ αυτήν την οικονομική δραστηριότητα· είναι όμως μια λύση ανάγκης.

Την ίδια γνώμη για το εμπόριο έχει και ο Ξενοφών. Ερευνώντας την διαμόρφωση των τιμών των προϊόντων διαπιστώνει πως όταν οι αγρότες βρεθούν σε οικονομικό αδιέξοδο, στρέφονται στο εμπόριο και στην μεταπώληση αγαθών: «Όταν γίνονται πολλοί στον αριθμό οι ασχολούμενοι με τον χαλκό, επειδή οι κατασκευές του χαλκού φτηναίνουν, μειώνονται και οι ασχολούμενοι με τον χαλκό. Το ίδιο συμβαίνει και μ’ όσους ασχολούνται με τον σίδηρο. Και όταν πάλι το σάρι και το κρασί βρίσκονται σε αφθονία, επειδή φτηναίνουν τα προϊόντα αυτά, αυτές οι γεωργικές ασχολίες γίνονται ασύμφορες οικονομικά (άλυσιτελείς αἱ γεωργίαι γίνονται), με αποτέλεσμα πολλοί εγκαταλείποντας τις εργασίες της γης, στρέφονται (τρέπονται) στο εμπόριο (ἐπ’ ἐμπορίας), στις πωλήσεις (καπηλείας), και στα δάνεια (τοκισμούς)²⁹». Για άλλη μια φορά το ‘εμπόριο’ η λύση απέναντι στα οικονομικά αδιέξοδα, αν εμφανιστούν, και δεν αποτελεί την πρώτη επιλογή στην οικονομία της πόλης.

Όπως κι αν έχει όμως το πράγμα, το ‘εμπόριο’ ως οικονομικό παράγοντα οι Έλληνες ποτέ δεν το είδαν ως μια δυναμική εργασιακή δραστηριότητα, αλλά πάντοτε το αντιμετώπιζαν είτε ως μια παθογόνο αιτία στην πόλη, ή τουλάχιστον ως την έσχατη λύση απέναντι στα οικονομικά αδιέξοδα των κατοίκων της. Σε ορισμένους μάλιστα στοχαστές το εμπόριο θεωρήθηκε ότι ταιριάζει σε πολίτες ‘μη ελεύθερους’. Αυτήν την άποψη εκφράζει ο Πλάτων: «Και τι θα κάνουμε μ’ αυτούς τους ελεύθερους άντρες που εθελοντικά (έκόντες) γίνονται υπηρέτες (εἰς ὑπηρετικὴν...αὐτοὺς τάττουσιν) σαν κι αυτούς που αναφέραμε προηγουμένως, μεταφέροντας και διανέμο-

²⁶ Πλάτων, Νόμοι, 918d1-6

²⁷ Ισοκρ. Αρεοπ. 25

²⁸ ό.π. 32

²⁹ Ξεν. Πόροι, 4,6

ντας ο ένας τον άλλον τα προϊόντα της κτηνοτροφίας και των άλλων τεχνών είτε στις εγχώριες αγορές, είτε ταξιδεύοντας από πόλη σε πόλη δια ξηράς ή θαλάσσης, ανταλλάσσοντας χρήματα με προϊόντα, ή χρήματα με χρήματα, δηλ. τους άντρες εκείνους που ονομάζουμε χρηματιστές (ἀργυραμοιβούς), εμπόρους (ἐμπόρους), πλοιοκτήτες (ναυκλήρους) και πωλητές (καπήλους); Αυτοί οι άνδρες θα διεκδικήσουν μια θέση στην πολιτική;³⁰». Ο προβληματισμός του Πλάτωνα αφορά αποκλειστικά την πολιτική, καθώς υπάρχουν στις πόλεις άνδρες που με την θέλησή τους χάνουν de facto – κι όχι βέβαια de jure – την ιδιότητα του ελεύθερου πολίτη, διότι ασχολούνται με δραστηριότητες που δεν ταιριάζουν σε ‘ελεύθερο’ πολίτη και ποιες είναι αυτές; Είναι τα επαγγέλματα του ‘ἀργυραμοιβού’, του ‘εμπόρου’, του ‘ναυκλήρου’ και του ‘καπήλου’. Στον χρόνο του ελεύθερου ανθρώπου δεν χωρούν τέτοιου είδους οικονομικές δραστηριότητες, παρά μόνο στου δούλου ή τουλάχιστον του ‘μη έχοντος’ πολιτικά δικαιώματα, όπως οι μέτοικοι ή οι απελεύθεροι.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η Ελληνική διανόηση παρά τις όποιες ελλείψεις και αδυναμίες είχε στις γνώσεις της οικονομίας, θα μπορούσε να οδηγήσει τις πόλεις – κράτη στην οικονομική ανάπτυξη μέσω της αυξημένης παραγωγής αγαθών. Μπορεί βέβαια η έλλειψη των τεχνικών και μηχανικών μέσων να ήταν άγνωστη, όμως είχαν τις απαραίτητες γνώσεις και το εργατικό δυναμικό, ώστε να εξαντλήσουν τις δυνατότητες της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής που τους παρείχε ο τόπος. Έτσι θα μπορούσαν να οδηγούσαν τους πολίτες των πόλεων – κρατών σε μία βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου, και να εξασφάλιζαν μια καλύτερη εικόνα στα έσοδα των πόλεων μέσα από τις αυξημένες φορολογικές εισφορές των πολιτών. Αν όμως λειτουργούσαν έτσι, караδοκούσε ένας μεγάλος κίνδυνος. Κι αυτός ήταν η τόνωση του αισθήματος της ‘ατομικότητας’ που πάντοτε συνεπάγεται η ευζωία και η κερδοφορία από την εργασία. Η ‘ατομικότητα’ αυτή θα υποχρέωνε τους πολίτες να ενδιαφέρονται περισσότερο για την δική τους επιβίωση, παρά για την σωτηρία της πόλεως, και τότε σε συνδυασμό με την απουσία ρυθμιστικών αρχών τόσο στο εσωτερικό των πόλεων – κρατών, όσο και πανελλήνια, οι οποίες να παρείχαν μια εγγύηση για την τήρηση της νομιμότητας, οι πόλεις θα διαλύονταν ερχόμενες αντιμέτωποι με το πρώτο σοβαρό πρόβλημα. Οι Ελληνικές πόλεις – κράτη θυσίασαν την οικονομική ανάπτυξη προκειμένου να εξασφαλίσουν την δυναμική που τους παρείχε η ενωμένη κοινωνία. Δεν γνώριζαν όμως ότι οι αντοχές των κοινωνιών θα εξαντλούνταν, όταν η οικονομία θα κατέρρεε λόγω του караδοκούντος πληθωρισμού, ο οποίος θα ερχόταν σίγουρα, αφού κρατούσαν τους δείκτες της ανάπτυξης σε χαμηλούς ρυθμούς. Συνεπώς όποια λύση κι αν ακολουθούσαν οι πόλεις – κράτη, το τέλος τους ήταν προδιαγεγραμμένο. Ακολούθησαν την οδό της ελεγχόμενης και σε χαμηλούς δείκτες οικονομικής ανάπτυξης, και απλώς καθυστέρησαν το αναπόφευκτο τέλος τους.

³⁰ Πλάτων, Πολιτικός, 289e4-290a3

